

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК АКТИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

DECISIONS OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AS ACTS OF INTERPRETATION NORMS OF CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS

Завгородній В.А.,

кандидат юридичних наук,

*старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена висвітленню питань щодо особливостей рішень Європейського Суду з прав людини як актів тлумачення норм Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Автором з'ясовано основні ознаки, що притаманні рішенням Європейського Суду як актам тлумачення норм права, а також визначено та охарактеризовано специфічні принципи тлумачення норм Конвенції, які визначені та закріплені Європейським Судом в результаті багаторічної діяльності при розгляді скарг на порушення прав і свобод людини.

Ключові слова: рішення Європейського Суду, тлумачення норм, акти тлумачення, загальні принципи тлумачення, специфічні принципи тлумачення.

Стаття посвящена освещению вопросов, касающихся особенностей решений Европейского Суда по правам человека как актов толкования норм Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Автором определены основные признаки, которые присущи решениям Европейского Суда как актам толкования норм права, а также определены и охарактеризованы специфические принципы толкования норм Конвенции, которые выработаны и закреплены Европейским Судом в результате многолетней деятельности при рассмотрении жалоб на нарушение прав и свобод человека.

Ключевые слова: решения Европейского Суда, толкование норм, акты толкования, общие принципы толкования, специфические принципы толкования.

This article is sanctified to the questions about the features of decisions of European convention on human rights as acts of interpretation norms of European convention about the protection of human rights and fundamental freedoms. An author found out basic principles that there is base on European Court during realization of activity in relation to interpretation norms of right, and also defined and did description of specific principles of interpretation norms of Convention, that is certain and envisaged by the European court as a result of long-term activity at consideration of complaints about violation of rights and freedoms of man.

Key words: decisions of European Court, interpretation of norms, acts of interpretation, general principles of interpretation, specific principles of interpretation.

Постановка проблеми. Визнання на законодавчому рівні практики Європейського Суду з прав людини (далі – Європейського Суду) джерелом права [1] означає визнання обов'язкової сили його рішень, а також визнання і застосування норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенції), в тому розумінні, в якому вони тлумачаться в рішеннях Європейського Суду. Правові позиції Європейського Суду з прав людини займають особливе місце серед джерел, якими на сьогодні керуються національні суди та інші органи державної влади у своїй діяльності. Вони є результатом тлумачення норм Конвенції, а також відношенням Європейського Суду до певної правової проблеми.

Розуміння поняття, значення та принципів прийняття таких рішень, як акти тлумачення, є нагальним питанням сучасної правової науки, що надасть змогу визначити оптимальний механізм їх реалізації в державі.

Стан дослідження. У вітчизняній правовій науці досить значна увага приділяється питанням щодо впливу рішень Європейського Суду на практику Конституційного суду України та судів загальної

юрисдикції України, дії прецеденту Європейського Суду в Україні як джерела права, а також іншим концептуальним питанням імплементації та застосування практики Європейського Суду, яким присвячено праці таких учених, як М.М. Антонович, В.Г. Буткевич, В.Є. Мармазова, Л.А. Луць, О.О. Мережко, І.С. Піляєв, П.М. Рабінович, М.В. Савчин, С.В. Шевчук та інших. Однак питання щодо особливостей рішень Європейського Суду як актів тлумачення права не піддавалися ґрунтовному науковому аналізу та потребують окремого дослідження.

Отже, **метою даної статті** є здійснення характеристики та визначення ознак, що притаманні рішенням Європейського Суду як актам тлумачення норм Конвенції, а також визначення принципів правотлумачної діяльності Суду.

Виклад основного матеріалу. У теорії права тлумачення як етап реалізації права займає важливе місце у функціонуванні права, оскільки за допомогою тлумачення розкривається і уточнюється зміст і сутність конкретної норми права, а також забезпечується її однакове і ефективне застосування. Однак на сьогодні тлумачення як правове поняття

по-різному визначається та розуміється вченими-правознавцями.

На думку М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка та Л.Л. Богачової, під тлумаченням норм права розуміють діяльність, спрямовану на осмислення норм права, яка здійснюється за допомогою сукупності прийомів та способів. Наслідком тлумачення може бути роз'яснення змісту правових норм, що викликане потребами інтерпретаторів і потребами юридичної практики [2, с. 373].

Близькою до попередньої є позиція А.Б. Венгерова, який відмічає, що тлумачення правових норм – це діяльність державних органів, громадських організацій, посадовців, громадян по з'ясуванню і роз'ясненню сутності і змісту правових норм [3, с. 521].

З позиції В.Н. Хропанюка, тлумачення норм права – це діяльність компетентних органів держави, громадських організацій і окремих громадян щодо усвідомлення ними дійсного змісту норми. В процесі тлумачення встановлюються умови дії норми, юридичні права і обов'язки учасників правовідносин, а також межі юридичної відповідальності за порушення приписів норм права [4, с. 276]. В свою чергу, М.І. Абдулаєв та С.А. Комаров зазначають, що тлумачення норм права – це спеціальний вид юридичної діяльності по розкриттю смислового змісту правових норм, необхідний в процесі як законотворчості, так і реалізації права [5, с. 408].

На думку Н.І. Матузова та А.В. Малько, тлумачення права – це складний вольовий процес, спрямований на встановлення точного змісту, що міститься в нормі права, припису, обнародування його для загалу [6, с. 478].

Порівняння зазначених позицій дає можливість підсумувати, що тлумачення норм права розглядається вченими як: осмислення та роз'яснення змісту правових норм; з'ясування сутності і змісту правових норм; усвідомлення дійсного змісту норм; розкриття смислового змісту правових норм; встановлення точного змісту тощо.

Незважаючи на різнобарвність підходів, слід погодитися з позицією І.І. Лукашука, який підкреслює, що тлумачення має визначальне значення для розуміння сутності і змісту будь-якого міжнародного договору, особливо у зв'язку з процесами глобалізації. За допомогою тлумачення здійснюється універсалізація правових стандартів у сфері прав людини, забезпечується одноманітність у визначенні змісту і об'єму загально-визнаних прав і свобод людини [7, с. 15-16].

Беручи до уваги проаналізовані поняття та мотивуючі частини рішень Європейського Суду, слід зробити висновок, що під правотлумачною діяльністю Суду слід розуміти з'ясування точного змісту правової норми Конвенції та протоколів до неї, завдання і мета якої полягає у тому, щоб встановити сутність норм Конвенції, для правильного та однозначного їх застосування державами-учасниками.

В той же час В.В. Тарасова відмічає, що акти тлумачення правових норм можна виділяти як самостійне джерело права, зокрема, вказує, що тлумачення норм права є процесом, що складається з сукупності

трьох основних елементів: з'ясування, роз'яснення і акт тлумачення, який акумулює їх. Під актом тлумачення В.В. Тарасова розуміє результат певної діяльності, інтелектуально-вольового процесу, спрямованого на з'ясування і роз'яснення сутності правових норм, що об'єктивувалася зовні у вигляді якогось-небудь юридичного документу [8, с. 10].

Рішенням Європейського Суду як актам тлумачення норм Конвенції притаманні ряд характерних ознак, а саме: прийняття спеціально уповноваженим органом; забезпеченість та гарантованість з боку Ради Європи та держав-учасниць Конвенції; загальна обов'язковість для адресатів реалізації інтерпретованої норми; діє в єдності з Конвенцією та протоколами до неї, де містяться норми права, що тлумачаться; є актами волевиявлення, що завершують правороз'яснювальний процес; мають особливу форму вираження, оскільки тлумачення сутності норми Конвенції відображається у мотивувальній частині рішення; забезпечують однакове розуміння змісту норм Конвенції та порядку їх реалізації відповідними суб'єктами (державами-учасниками).

Акти тлумачення Європейського Суду з прав людини розраховані на багаторазове застосування і використання невизначеним колом осіб. Європейський Суд, з'ясувавши одного разу сутність норми Конвенції, неодноразово використовує таке тлумачення у своїх рішеннях в подальшій діяльності. Первинне рішення Європейського Суду з прав людини – те, що містить зразок тлумачення норм Конвенції, є прецедентом тлумачення.

Таким чином, прецедент тлумачення – це первинне тлумачення Європейським Судом норм Конвенції, яке в подальшому використовується як зразок тлумачення норм Конвенції при розгляді аналогічних справ.

Отже, рішення Європейського Суду з прав людини відіграють дуже важливу роль як акти тлумачення права. Європейський Суд сприяє однаковому розумінню норм Конвенції країнами-учасниками Конвенції. Тому норми Конвенції повинні розумітися і тлумачитися державами-учасниками так само, як їх тлумачить Європейський Суд у своїх рішеннях.

Разом з цим слід зазначити, що для того, щоб правильно та об'єктивно розуміти сутність рішень Європейського Суду як актів тлумачення норм Конвенції, слід збагнути, на яких принципах вони ґрунтуються.

Вважаючи Віденську конвенцію про право міжнародних договорів основним джерелом права, яким слід керуватися в процесі тлумачення положень Конвенції і Протоколів до неї, Європейський суд спирається на загальні принципи тлумачення норм міжнародних договорів, використує засоби і способи тлумачення, визначені частково в розділі 3 Віденської конвенції «Тлумачення договорів», частково в рішеннях Міжнародного суду ООН і Трибуналу по колишній Югославії.

Загальні принципи, засоби і способи тлумачення, що закріплені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів та беруться за основу Європейським судом, на наш погляд, є достатньо зрозумілими та визначеними, тому, перш за все, необхідно

проаналізувати специфічні принципи тлумачення, які були вироблені самим судом. Ці принципи сформувалися на основі загальних принципів Конвенції в результаті багаторічної діяльності Європейського суду при розгляді скарг на порушення прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією.

Керуючись в процесі тлумачення норм Конвенції і Протоколів до неї положеннями статей розділу 3 Віденської конвенції «Тлумачення договорів», Європейський суд при цьому підкреслює наступне: «При тлумаченні Конвенції необхідно враховувати її особливий характер як договору про колективну гарантію прав людини і основних свобод». Ця позиція, висловлена Європейським судом в Рішенні по справі «Людіке, Белкасем і Коч проти ФРН», має вирішальне значення для Європейського суду, оскільки принципи, способи і засоби тлумачення, закріплені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів, застосовуються Судом в контексті особливого характеру Конвенції «як договору про колективну гарантію прав людини і основних свобод» [9]. У Рішенні по справі «Велігоф проти Швейцарії» Європейський суд вказав, що тлумачення положень Конвенції має бути таким, яке б «найбільш відповідало реалізації цілей і вирішенню завдань, визначених договором» [10].

Таким чином, Європейський Суд як принцип тлумачення закладає *пріоритет цілей Конвенції як особливої гарантії прав людини на регіональному рівні*. Це також підтверджується тим, що Європейський суд неодноразово підкреслював, що будь-яке тлумачення повинне відповідати «загальному духу Конвенції – правового акту, метою якого є забезпечення ідеалів і цінностей демократичного суспільства» [11].

Слід також відмітити, що Європейський суд розглядає *ефективність і реальність* як основні принципи, що дозволяють досягти цілей Конвенції.

У Рішенні по справі «Серінг проти Сполученого Королівства» Європейський суд зазначив: «Предмет і мета Конвенції вимагають, щоб її норми тлумачилися і застосовувалися таким чином, щоб зробити її гарантії реальними і ефективними» [12]. Європейський суд не дає визначення понять «реальність» і «ефективність», проте, виходячи з цілей, які переслідували держави, приймаючи Конвенцію, на наш погляд, можна зробити висновок про те, що під реальністю і ефективністю гарантій слід розуміти практичний, конкретний захист прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією і протоколами до неї, як державами-учасниками Конвенції, так і Європейським судом з прав людини, в якій можуть бути подані скарги на порушення відповідних прав і свобод людини.

Виділяючи цей принцип, Європейський суд, на наш погляд, прагнув підкреслити, що гарантії Конвенції не носять теоретичного або ілюзорного характеру.

У процесі своєї діяльності Європейським Судом визначено також і *принцип об'єктивного тлумачення Конвенції*. Цей принцип означає, що текст Конвенції тлумачиться Європейським судом, передусім, відпо-

відно до цілей Конвенції і правових стандартів Суду стосовно обставин конкретної справи. При цьому положення національного законодавства держави-учасника Конвенції, як на момент ратифікації, так і надалі, а також тлумачення, яке дає національний законодавець окремим положенням Конвенції, враховуються, але не є для Суду визначальними. Так, у Рішенні по справі «Голдер проти Сполученого Королівства» Європейський суд, зокрема, вказав: «Конвенція повинна тлумачитися об'єктивно, а не так, як вона могла б розумітися Стороною у момент її ратифікації» [13].

Таким чином, принцип об'єктивного тлумачення Конвенції підкреслює:

а) безумовний пріоритет і самостійність Європейського суду в питаннях визначення змісту і сутності Конвенції та Протоколів до неї, а також окремих правових термінів, закріплених в цьому договорі; б) те, що тлумачення положень Конвенції, яке дає Європейський суд, найточніше відбиває зміст відповідної правової норми з точки зору регіональності цього міжнародно-правового акту і конкретної правової ситуації, якої воно стосується.

Слід зазначити, що об'єктивність тлумачення Європейським судом положень Конвенції і Протоколів до неї не виключає зміни позицій Суду з окремих правових питань, оскільки Суд виносить рішення по скаргах з урахуванням політичних, економічних, соціальних і культурних умов життя, що змінюються. Ця позиція підтверджується в Рішенні по справі «Тирере проти Італії», де Європейський суд вказав: «Конвенція – це живий інструмент, який необхідно тлумачити у світлі умов сучасного життя», а також відповідно до понять, «які панують в наші дні в демократичних державах» і породжує *принцип еволюційного тлумачення*.

Застосування принципу еволюційного тлумачення дозволило Європейському суду розглянути у рамках права на життя питання клонування, генної інженерії, евтаназії, які не враховувалися і не могли враховуватися державами, що приймали Конвенцію.

В той же час застосування Європейським судом принципу еволюційного тлумачення норм Конвенції і Протоколів до неї, на наш погляд, повинно мати певні межі. Так, якщо Європейський суд вимушений тлумачити норму Конвенції, зміст якої був чітко визначений державами у момент прийняття тексту Конвенції, Суд не може, користуючись еволюційним тлумаченням, вивести з подібної норми «право, яке не було включено в текст раніше».

Принцип еволюційного тлумачення тісно пов'язаний з розширювальним способом тлумачення, оскільки з аналізу рішень Європейського суду виходить, що еволюція ставить за мету розширення гарантій Конвенції.

У Рішенні по справі «Лоїзиду проти Туреччини» Європейський суд заявив, що Конвенція повинна тлумачитися настільки широко, наскільки це дозволяє зробити компетенція Суду і цілі Конвенції, оскільки тільки в такому випадку можливо забезпечити реальний і ефективний захист прав і свобод лю-

дини, що гарантуються Конвенцією і Протоколами до неї, відповідно до сучасних умов життя суспільства [14].

Таким чином, застосування принципу еволюційного тлумачення в сукупності з розширювальним способом тлумачення істотно розширило компетенцію Європейського суду, а також об'єм гарантій прав і свобод людини, закріплених в Конвенції.

Визначальним в діяльності Суду є також *принцип відмови від абстрактного контролю*. Цей принцип означає, що Європейський суд не має права розглядати внутрішнє право держав-учасників Конвенції на предмет його відповідності нормам Конвенції.

При розгляді справи «Маркс проти Бельгії» у Європейського суду виникла ситуація, коли оспорювані дії влади здійснювалися згідно із законом, тобто закон виявився першопричиною порушення, і виконавцеві нічого не залишалось, як тільки наслідувати його імперативні приписи. Таким чином, Європейський суд повинен був дати оцінку відповідному закону. Однак у рішенні по цій справі Європейський суд заявив, що «в його компетенцію не входить вирішення питання про відповідність деяких норм цивільного права Бельгії положенням Конвенції. Він розглядає конкретну ситуацію, що виникла у заявника під дією цих норм. Рішення Суду в цьому плані носить декларативний характер і залишає за державами-учасниками свободу вибору засобів, які вони вважають за потрібне використати для виконання своїх зобов'язань по Конвенції» [15].

Оскільки Європейський суд не вважає можливим аналізувати національне законодавство держав-учасників Конвенції на предмет його відповідності нормам Конвенції і власним правовим стандартам, він неодноразово підкреслював в рішеннях, що не може давати державам-учасникам Конвенції ніяких вказівок, тим більше обов'язкових, відносно їх законодавчої, судової або виконавчої діяльності [16, с. 59].

Так, в Рішенні по справі «Соціалістична партія і інші проти Туреччини» Європейський суд визнав, що «підстави, по яких Конституційний Суд Туреччини заборонив названу партію, є порушенням статті 11 Конвенції (свобода зборів і асоціацій), проте відхилив вимогу заявника анулювати рішення Конституційного Суду про розпуск партії і визнати за нею статус політичної партії, вказавши, що він «не правомочний, згідно з Конвенцією, вживати такі заходи» [17].

Принцип відмови від абстрактного контролю покликаний підкреслити суверенність держав-учасників Конвенції і, отже, їх самостійність і незалежність у обранні засобів, методів і способів дотримання, забезпечення, реалізації і захисту прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією і Протоколами до неї. Як вже відзначалося, Європейський суд з прав людини – це допоміжний механізм захисту, роль якого субсидіарна по відношенню до ролі держав-учасників Конвенції. Суд вбачає своє завдання не в оцінці і тлумаченні законодавства і практики його застосування державою-учасником Конвенції, а в тому, щоб встановити, чи привело застосування відповідної

норми закону цієї держави у справі заявника до порушення прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією або Протоколами до неї. Тому, розглядаючи обставини конкретної справи, Європейський суд, як правило, досліджує не сам закон, а те, як діяла влада у рамках цього закону.

Сутність принципу відмови від абстрактного контролю також полягає у тому, що Європейський суд не має права розглядати внутрішнє право держав-учасників Конвенції на предмет його відповідності правовим стандартам Суду поза зв'язком з конкретною скаргою на порушення відповідною державою певних прав і свобод людини. Так, у Рішенні по справі «Лоулес проти Ірландії» Європейський суд підкреслив, що він не може тлумачити положення Конвенції і Протоколів до неї абстрактно, поза зв'язком з певною справою, що передана на його розгляд [18].

Гарантуючи усім особам, що знаходяться під юрисдикцією держав-учасників Конвенції, певні права і свободи, Конвенція допускає можливість їх обмеження державами. Характер і міра обмежень, що встановлюються державою, виходячи з принципу суверенітету, визначаються самостійно. Проте Європейський суд залишає за собою право оцінювати ці обмеження з точки зору їх відповідності принципам *відповідності і пропорційності*. Визначаючи зміст і об'єм конкретного права, закріпленого в Конвенції, Європейський суд аналізує співвідношення можливих обмежень відповідного права і принципу співмірності і пропорційності відповідно до цілей Конвенції.

Принцип відповідності можна охарактеризувати як справедливу рівновагу між дотриманням інтересів суспільства чи публічних інтересів і повагою до основних прав конкретної особи. Ця рівновага відображається у пропорційності обмежень. Обмеження, що поширюються на окрему людину з метою забезпечення загальних інтересів, мають бути відповідними необхідності їх застосування у зв'язку з конкретними діями. Певна пропорція має бути присутньою також між заходами, що приймаються державою, і цілями, які вона переслідувала, застосовуючи ці заходи.

Європейський суд не визначає, що таке «інтереси суспільства» або «публічний інтерес», вважаючи, що національна влада, зважаючи на безпосереднє знання умов життя суспільства і його потреб, має переваги перед міжнародним суддею в оцінці того, що таке інтереси суспільства, тому саме влада повинна спочатку оцінити, чи є проблема, що викликає заклопотаність суспільства, і чи треба вживати відповідні заходи.

Дотримуючись такої позиції, Європейський суд при розгляді скарг на порушення ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції виходить з «інтересів розсуду держави» відносно того, що є «інтересами суспільства». Суд вказує, що поняття «інтереси суспільства» за своєю природою є широким. Вважаючи нормальним, що законодавець має свободу вибору для проведення економічної і соціальної політики, Суд поважає визначення

законодавця про те, що є «інтересами суспільства», за винятком тих випадків, коли таке визначення не обґрунтоване розумними міркуваннями [19].

У справі «Лісгоу проти Сполученого Королівства» заявник намагався оспорити націоналізацію в кораблебудівній промисловості, у справі «Джеймс і інші проти Сполученого Королівства» – державні програми передачі власності від одних осіб іншим. У обох випадках Європейський суд визнав за державою право самостійно визначати мету і мотиви «інтересів суспільства». Проте у будь-якому випадку такі цілі і мотиви мають бути.

На державу покладається обов'язок довести, що втручання у здійснення права приватною особою юридично обґрунтоване, тобто воно переслідує законну мету в інтересах суспільства. При цьому, згідно з принципом відповідності, між цілями, які переслідує держава і засобами, які вона для цього обирає, а також результатами їх застосування повинен існувати тісний зв'язок. Для захисту інтересів суспільства не повинні обиратися засоби, в результаті застосування яких на учасників правовідносин було б накладено надмірний тягар або встановлювалися б обмеження, окрім тих, які дійсно необхідні. У зв'язку з цим своє завдання Європейський суд бачить в наступному: «Європейський суд повинен ви-

значити, чи було дотримано справедливу рівновагу між вимогами інтересів суспільства і необхідними умовами захисту прав особи ... Прагнення до такої рівноваги властиво Конвенції в цілому» [20].

Таким чином, принцип відповідності і пропорційності встановлює межі втручання держави в здійснення приватними особами прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією і Протоколами до неї, визначаючи взаємозв'язок держави і громадянського суспільства, і використовується Європейським судом у процесі тлумачення положень Конвенції і Протоколів до неї.

Висновки. Рішення Європейського Суду як акт тлумачення – це результат інтелектуально-вольового процесу спеціально уповноваженого суб'єкта, що діє в єдності з Конвенцією, ґрунтується на загальних та специфічних принципах та забезпечує однозначне розуміння змісту норм державами-учасниками. Принципи тлумачення Європейського суду можна визначити, як найбільш загальні правила, якими керується Європейський суд з прав людини, розкриваючи зміст і сутність норм Конвенції та протоколів до неї стосовно обставин конкретної справи. Ці принципи відповідають цілям Конвенції, а також відображають особливості цього міжнародно-правового акту як регіональної угоди про права людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України, 2006. – № 30. – Ст. 260.
2. Загальна теорія держави і права : Підруч. для студ. юридич. спеціальн. вищих навч. закладів / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
3. Венгеров А.Б. Теория государства и права : Учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – М. : ИКФ Омега-Л, 2002. – 608 с.
4. Хропанюк В.Н. Теория государства и права : Учеб. пособ. для высш. учеб. завед. / В.Н. Хропанюк / Под ред. проф. В.Г. Стрекозова. – М. – 377 с.
5. Абдулаев М.И., Комаров С.А. Проблемы теории государства и права : Учеб. / М.И. Абдулаев, С.А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – 576 с.
6. Теория государства и права: курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юрист, 2000. – 776 с.
7. Лукашук И.И., Лукашук О.И. Толкование норм международного права / И.И. Лукашук, О.И. Лукашук. – М., 2002. – С. 15-16.
8. Тарасова В.В. Акты судебного толкования правовых норм: юридическая природа и классификация / В.В. Тарасова, под ред. М.И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратовской государственной академии права, 2002. – 151 с.
9. Рішення Європейського суду по справі «Людіке, Белкасем і Коч проти Федеративної Республіки Німеччини» від 28 листопада 1978 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr>.
10. Рішення Європейського суду по справі «Веліоф проти Швейцарії» від 24 березня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr>.
11. Рішення Європейського суду по справі «Маккен та інші проти Сполученого Королівства» від 27 вересня 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr>.
12. Постановление Европейского суда по делу «Сёринг против Соединённого Королевства» от 7 июля 1989 года // Европейский суд по правам человека. Избранные решения. В 2 томах. – М., 2000. – Т. 1. – 844 с.
13. Рішення Європейського суду по справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr>.
14. Постановление Европейского суда по делу «Лоизиду против Турции» от 18 декабря 1996 года // Европейский суд по правам человека. Избранные решения. В 2 томах. М., 2000. Т. 2. – С. 362.
15. Рішення Європейського суду по справі «Маркс проти Бельгії» від 13 червня 1979 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr>.
16. Туманов В.А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности / Туманов В.А. – М., 2001. – 149 с.
17. Рішення Європейського суду по справі «Соціалістична партія Турції та інші проти Турції» від 25 травня 1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr>.
18. Рішення Європейського суду по справі «Лоулес проти Ірландії» від 1 липня 1961 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr>.
19. Рішення Європейського суду по справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1986 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr>.
20. Постановление Европейского суда по делу «Спорронг и Лоннрот против Швеции» от 23 сентября 1982 года // Европейский суд по правам человека. Избранные решения. В 2 томах. М., 2000. – Т. 1. – С. 400.